

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТОЛОЖКА ТЕРМИНОЛОГИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

FROM THE HISTORY OF BULGARIAN DIALECTOLOGICAL TERMINOLOGY DURING THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

One of many stages in establishing written language are dialectological problems drawing the outlines for a deeper understanding of spoken language. A knowledge requiring a specific metalanguage where the observed and discovered phenomena may be constituted and explained. It is why Bulgarian scholars and writers strive to construct exact terms in harmony with the sound theoretical view regarding issues of the 2nd quarter of the 19th century, questions that formed particularly in the 3rd quarter of the same age. The time period when Bulgarian dialectology began.

Key words: Bulgarian revival period, Bulgarian dialects, history of Bulgarian dialectology, dialectological terminology

Научните наблюдения, разсъждения и теоретични постановки от първата половина на XIX век, положили основите на славянската диалектология и компаративистика, намират своето естествено отражение в движението на българската филологическа мисъл и опитите да се облекат в точните понятия, да се осмислят и обяснят в правилния и адекватен теоретичен ракурс изникналите през втората и особено ясно очертали се през третата четвърт на XIX век въпроси на създаващата се българска диалектология. Възрожденските книжовници и радетели на езика, събирачи и записвачи на многоликата българска реч и на образци на устното народно творчество не само започват да забе-

лязват и отбелязват съществуването на местни говорни разлики и да коментират диалектните особености по различните краища на българското езиково землище, но и да оформят разбирането, че българският език в цялото разнообразие на реализации, в които съществува, трябва да се изследва и опознае.

Следвайки филологическите и философските повеи на времето, свързани с просвещенските и романтическите идеи за езика като център на националното самоопределяне и на иманентното и извечно въплъщение на народния характер и дух, и възникналия интерес към историята, произхода и родствата между езиците, българските книжовници започват да разсъждават върху понятията *език*, *наречие*, *диалект*, *говор*, да търсят съдържанието и значението им, отношенията и зависимостите между същностите им като езикови реализации и разновидности. И подобно на своите европейски съвременници и учители първоначално поглеждат към тях със същата неустановеност, дифузност и нееднозначност при тълкуването и употребата им в своите публикации. Началото на този процес е през 30-те години на XIX век – времето на първите новобългарски граматики и първите филологически концепции за пътищата и принципите за изграждането на книжовния език в контекста на съотношението и баланса между книжовното наследство и живата народна струя като негови начала. Това ново разбиране за езика води след себе си и първите опити за теоретично осмисляне на ролята и мястото на българските говори и „разноречия“ – не само като градиво, пречка или извор при формиране на книжовния език, но и сами за себе си – като отделни езикови проявления, които изискват собствено изследване.

Българските филологически (и в частност диалектоложки) и книжовноезикови представи и възгледи кристализират и се доразвиват, облягайки се на научните идеи и теории на учени като Йозеф Добровски, Павел Шафарик, Франц Миклошич, Исмаил Срезневски, Александър Востоков, Михаил Ломоносов и проч. Постиженията на европейската славистика се превръщат в сигурната база, върху която българските книжовници да градят собствените си концепции и теории (Мицкова 2020: 36). Наред с общото разбиране за понятието *език* и неизменната взаимовръзка между език и народ, която се превръща в идейната рамка, в чиито очертания се полага възрожденското разбиране за нацията, писателите и книжовниците от това поколение полагат българския език и в славянски контекст, възползвайки се от разпространената идея, че отделните славянски езици са наследници и „диалекти“/„наречия“ на стария славянски език и на общия славянски

език. Това гледище прозира в схващанията на Анастас Ст. Кипиловски и се отразява в отпечатаното през 1836 г. негово обявление за руско-български-гръцки речник, който така и не вижда бял свят. Изтъквайки значението на бъдещия речник не само за развитието на българския език, но и за развитието на славистиката изобщо, книжовникът ясно заявява, че съвременният ни език е наследник на старобългарския, който, въпреки че е попадал „в някои си перемени, които обикновено нанасят времето и политическите преверати на езиците, однакож пак опазил най-нужното, т.е. значението на сяка славянска реч¹“ (Кипиловски 1836: 431). За Кипиловски развитието на езика във времето не изключва генетическото единство между едно по-старо и днешното му състояние. По негово мнение, за да се докаже родствената връзка и същевременно да се отдели българският от другите „славенски диялекти“ (Кипиловски 1836: 430), „сичките славенци филолози“ трябва да изследват „тойзи славенският диалект, който, като се говори сега от живите още славенски чада и единоматерни тем братя болгари, служи в незиблемо доказателство, чи болгарите воистина говорили онзи славниат на славните наши прадеди славени език“ (Кипиловски 1836: 430).

Идейната постановка за българското „наречие“ като едно от наречията на големия общ славянски език намира отражение в схващанията на редица български книжовници и от третата четвърт на XIX в., получили добро образование в руските и европейските университети или запознати с тезите на славистичната наука от онова време, като Гаврил Кръстевич, Найден Геров, Георги Миркович, Рашко Блъсков. В техните публикации се прокрадва употребата на понятието *наречие* като синоним на понятието за език изобщо. Върху това разбиране са построени размислите на Г. Кръстевич от 40-те години на XIX в. В своето първо писмо от известните „Писма за някои си мъчности на Българското правописание от Гавиила Кръстьовича“, написано на 15.04.1844 г., както е датирано от самия автор при публикуването му на страниците на сп. „Български книжици“ през 1858 г. (вж. Кръстевич 1858: 312 – 339), той говори за многообразния български език, който като прекия наследник на старобългарския с времето се е развил от своя първообраз. Облягайки се на мнението на Шафарик, изложено на страниците на неговото „Славянско народописание“ (1843), за делитбата на българската езикова територия, Г. Кръстевич вплита в своите разбирания същата двузначност и взаимозаменяемост

¹ Всички цитати от първичните източници са дадени с осъвременен правопис, но със запазени фонетични и морфологични особености и непроменена пунктуация.

на понятията *език* и *наречие*, която среща в използваното изследване². Затова обръща внимание на синонимната употреба на двете понятия, които разяснява едно с друго: „Българското наречие, т. е. днешният Български език“ (Кръстевич 1858: 314).

На авторитета и доводите на Шафарик, отнасящи се до развитието и родството на славянските езици, се обляга и Никола Михайловски в своята статия „За новобългарския език“ (1857). От страниците на „Цариградски вестник“ еленският книжовник превежда директно виждането на чешкия учен, че от историческа гледна точка българският език има две наречия – старо и ново³, като отбелязва, че „като сравним древното и новобългарското наречие, ясно се показва тяхното различие“ (Михайловски 1857: 106).

Първий, който представя отличителните белези на новобългарския език, е учения чех П. С. Шафарик в своето Славянско Народописание. Той, макар и да не е имал същите средства, които в отношение към другите Слов. наречия, но туй не умалява нашата към него благодарност, че той първи събщи на другите Славянисти доста ясни и пълни понятия за езика на новите Българе.

(Михайловски 1857: 106)

И други автори от това време се възползват от познатия им от славистичната наука понятиен апарат, за да потвърдят и докажат тезата, че българският език („наречие“) е прекият продължител и приемник на стария език на славяните. Това схващане защитава Н. Геров в своите „Няколко мисли за Българский язык и за образованието у Българити“, отпечатани в печатницата на „Цариградски вестник“ през 1852 г. Според него „Българский язык“ е славянското наречие, което е най-близко до старобългарския език – общия стар език на славянството и на славянското християнство:

² Г. Кръстевич цитира дословно, като превежда пасажи от „Славянское народописание“ (1843) на Шафарик, засягащи българския език и тридялбата на българската езикова територия. По модела на разпространената в славистиката от онова време дифузност в понятието *наречие*, зад което стои и разбирането за език, Шафарик използва термина *подречие* за означаване на по-голяма езикова единица, съставена от няколко близки говора: „*Подречие*. Булгарское наречие, как обыкновенно языки народов Горских, письмененно необработанных, распадается на несколько подречий, а еще больше разноречий. Известно, иначе говорят в верхней Мисии или в окрестностях реки Нишы и Булгарской Моравы, иначе в нижней или между Балканом и Дунаем, а иначе в Македоний“ (Шафарик 1843: 42).

³ Вж. Шафарик 1843: 5.

Който знае кое-коде от Славянските наречия, за него стига само да чуе да ся говори Български и да разгръне Българска книга, та два реда да прочете и ще разуме, че Българский язык е славянско наречие. А Славянските учени и филолози на сегашното време намират, че от всичките Славянски наречия онова, което днес употребяват Българети, е най-близо до Церковно-Славянский язык, сир. до оний язык, на който Славянети от въсточното вероисповедание извършят Богослужението си.

(Геров 1852: 10)

Петнайсет години по-късно този актуален възглед е облечен в същите понятия и от Р. Блъсков в предговора към книгата „Жития святих, за месец яннуария“ (1867). В него възрожденският учител говори за българския език като едно от славянските наречия и доказва, че църковнославянският и по-късно руският, от който превежда житията, „много отстъпва от първобитния черковний, или Старо-Българский язык, а особено в произношението“ (Блъсков 1867: X).

През втората и третата четвърт на XIX в. в българските филологически и диалектоложки публикации терминът *наречие* има широк обхват. Зад него стои както понятието за местния говор на конкретно населено място или за по-голяма диалектна група, съставена от близки говори, така и за общоупотребимия език. Тази поливалентност, препокриването на съдържанията му и паралелната му употреба за обозначаване на различните понятия се появяват в публикации, засягащи диалектоложки ракурси на въпросите на езиковото строителство, и може да се открие дори в едни и същи текстове на някои автори. Кузман Шапкарев например в предговора на своята „Голяма българска читанка“ (1868) използва понятието *наречие* за обозначаване както на книжовния език – „денешното писмено Българско наречие“ (Шапкарев 1868: 4), така и като термин в коментара за делението на българската езикова територия на двете основни говорни групи, „двете главни Български наречия – Горно-Българско и Македонско“ (Шапкарев 1868: 5).

Такъв е случаят и със статията „Нещо за българското правописание“, публикувана в сп. „Читалище“ през 1872 г., в която Георги Миркович⁴ в разстояние на две съседни изречения коментира старото и съвременното българско наречие (т. е. език) и местните наречия (т. е. диалекти). Излагайки своето мнение относно пътищата за създаване на книжовния език, той говори за нуждата от придържане към „при-

⁴ За авторството на статията вж. Иванова 2000: 81 – 87.

родният глас на народното днешно наречие“ при формирането на книжовните правила на базата на общия говорим език (Миркович 1870: 178) и критикува онези книжовници от предходните десетилетия, „които бяха по голямата част, колко и да следват природният глас на народат, паднаха под влиянието на местните наречия; тъй щото всяк, много, малко, поддържаше наречийето по свойето място“ (Миркович 1870: 178).

Най-разпространеното възприятие на понятието *наречие* в писмените изложения на българските любослови, наблюдатели и изследвачи на говоримата реч от XIX век съдържа в себе си значението за разновидност или проявление на българския език. Дали в него ще се вложи разбирането за местен говор, или по-широката представа за група съседни диалекти, обединени от общи отличителни говорни черти, в неговото съдържание винаги се влага идеята за част от цялото.

Коментирайки въпроса за териториалната диалектна делитба на българското езиково землище и излагайки своите схващания по този въпрос, всички книжовници от тези десетилетия използват термина *наречие* за означаване на по-голяма в сравнение с местния говор езикова единица, съставена от няколко близки диалекта, които имат еднакви основни и различни второстепенни черти (Стойков 1993: 28). Именно в това си значение този термин се е запазил и до днес за обозначаване на двете наречия – източно и западно – които образуват българския език. От ранните европейски българисти Ю. Венелин, И. Срезневски и В. Григорович, през българските книжовници от втората и третата четвърт, като Христодул Костович Сичан-Николов, Петко Р. Славейков, Партений Зографски, Марин Дринов, които защитават тезата за двудялбата на българската езикова територия, или Кузман Шапкарев, Гаврил Кръстевич, Йосиф Ковачев, Атанас Гранитски, Димитър Лачков, в чиито възгледи историческите области Мизия, Тракия и Македония отговарят и на големите езикови разлики в рамките на българския език, терминът за понятието *наречие* се налага още в началните стъпки на българското диалектоложко познание. Разминаването се състои в названието на тези основни говорни области – източно и западно наречие (според понятийната система на Хр. К. Сичан-Николов, П. Р. Славейков или В. Григорович), горнобългарско и македонско наречие според терминологията на книжовниците от македонските краища като Партений Зографски. Наред с това за книжовниците, които разделят българския език на три говорни цялости, названията също са различни: освен за мизийско, тракийско и македонско наречие и източно, западно и южно в техните публикации се

появяват наречията в Горна и Долна Мизия и Македония под влияние на терминологията в ранната славистика, които в текстовете на Ю. Венелин например са модифицирани в названията за наречията на Дунавска или така наречената същинска България, Отвъдбалканска България или така наречената Тракия и Стара България (Македония), а на страниците на сп. „Читалище“ – в дунавско-балканско, шопско-дебърско и македонско-доспатско наречие. За наречията в Собствена България, Тракия и Македония говори Г. Кръстевич например, а на свой ред Й. Ковачев очертава езиковите граници на македонското, балканското и шопското българско наречие.

Също толкова разпространено през разглеждания период е и използването на термина *наречие*, който в някои публикации се появява и паралелно или е заменен с термина *диалект*, за назоваване на най-малката местна (териториална) езикова единица, т. е. речта на неколям колектив, между членовете на който няма други езикови различия освен чисто индивидуалните (Стойков 1993: 28) – понятие, зад което в съвременната наука стои терминът *диалект* или *местен говор*. Особено след средата на XIX век за българските любослови е пределно ясно, че живият български език „е навикнат от различни местни наречия“ (Джинот 1852: 130), защото „нашият народ еднакво не говори на всякъде“ (Ковачев 1875а: 4). В него съществуват различия „в говора на различните места“ (Геров 1852: 35) и „хиляди други различия в произношението и в граматически форми“ (Македония 1869: 12).

Възрожденските книжовници от тези десетилетия забелязват и описват говорните особености и разлики на десетки източни и западни говори, създават програми за точното отразяване на местните диалектни характеристики, призовават за изследването на отдалечени, малко познати или неизвестни на езикословната наука говори, преследвайки голямата цел – опознаването на многоликия български език, изследването на неговата говорна пъстрота, но и създаването на общ за всички, единен книжовен език. Те превръщат това начинание в мисия не само в полза на развитието на родната наука, но и на славянското езикознание.

В опита си да отразят обективно езиковите данни, факти, явления и процеси и с научни доводи да обосноват българската диалектна диверсификация като отражение на местното разнообразие в нравите, обичаите и живота на българите, но и като следствие на различните пътища, по които българският език е вървял в своето историческо развитие, книжовниците използват и други, по-специализирани в техните очи понятия, в които да вложат своите виждания за делението на

българския език. Търсейки признака, под който да подведат наблюдаваните диалектни различия, най-често отбелязват, че на различните места се говори различно, а отграничаването е свързано с фонетични особености – разбиране, което се настанява в движението на българската филологическа мисъл още през 30-те години на XIX в. На тази база добре познатата за времето си славистична теория, обемаща диалектоложка проблематика, свързана с делението на „наречията (т. е. езиците – бел. моя, М. М.) на подречия, подречията на разноречия“ (Шафарик 143: 2), в български контекст придобива свое лице, свой превод и свои понятийни варианти. От страниците на сп. „Български книжици“ например през 1859 г. анонимен книжовник вплита познатото разбиране в своите разсъждения по следния начин:

...наречие да ся дели споряд различните места на различни поднаречия, които най-вече ся съставляват от различността в произношението.
(Български книжици 1859: 47)

По същия маниер и други книжовници се възползват от тези термини за обозначаване на местните говори. През третата четвърт на XIX век е особено разпространено схващането, облечено в популярните за времето си термини за „подразделението българския общ език на няколко поднаречия – говори местни“ (Читалище 1873: 1016). Именно това разбиране развива Захари Княжески, когато се включва в дебата за формирането на българския книжовен език със своя „Вводител за в Българский книжевен език“ (1869). Излагайки мнението си за устройството на „българското правописание“ на страниците на в. „Македония“, той обяснява на читателите:

А главното е да ся пише и работи върху една обща Българска Грамматика, която да обнема всички главни местни наречия и поднаречия на языка ни, та да можем да ся упазим за всегда да бъдем както сми и били сви един народ.

(Княжески 1869: 43)

Интересни за проследяване са и опитите за превръщането и на други лексеми в термини за създаващия се научен език на българската диалектология. В този процес е намесена характерната за Възраждането „технология“ на впрягане на всички възможни ресурси и знание за постигане на поставените цели, но също и за адаптиране на чужди учения при създаването на добри, адекватни на българската реалност, смислени варианти (Попова 1994: 23 – 24). Приспособяването, наго-

дяването на познатото по отношение на диалектоложката проблематика се оказва отражение на личния избор, личната предистория и образование на книжовника, който се опитва да въведе новото понятие. По този начин в диалектоложките публикации от разглеждания период се появяват термини като *провинциализъм*, *идиотизъм*, *жаргон* за обозначаване на местен говор (или рядко на твърде голяма местна говорна разлика, единична местна езикова особеност, регионализъм или идиолект).

Терминът *провинциализъм* е познат още през 20-те години на XIX век – него използва Ю. Венелин за отбелязване на областните диалектни разлики на българския език⁵. Той влиза в научно обращение през 70-те години на XIX век, когато на преден план стои въпросът за изграждане на книжовноезиковите правила на базата на говоримия език. По този повод бъдещият държавен чиновник и преводач Петър Иванов, черпейки от инвентара на славянските и западните езици, които познава⁶, в своите статии, публикувани в цариградския печат, не само говори за нуждата от единна „Грамматика на Българското наречие приспособена на сички провинциализми ако е възможно“ като за патриотично задължение (Иванов 1872: 3), но и разяснява значението на самото понятие, зад което тази употреба стои:

За да има един народ една обща граматика, значи толкова колкото да е усигурена неговата бъдъщност. Между сичките народи има тъй названи провинциализми, и в някои народи: до толкова е отстранено едно наречие от друго, щото двама човеци от същата народност не могат да ся разумеят.

(Иванов 1871: 150)

През същото десетилетие, в същия този дебат за изграждането на единни и общобългарски норми на книжовния език се включва и Г. Миркович, който критикува издаването на поместни грамматики и отбелязва, че в тях „провинциализмат играеше своя главен рол“ (Миркович 1870: 178).

⁵ Ю. Венелин има ограничени познания за българските говори – преките му наблюдения са най-вече върху речта на българските преселници в Бесарабия и източните части на Североизточна България и Добруджа. Поради тази причина неговите представи както за самите диалекти на българския език, така и за присъщите им характерни особености се оказват твърде несъгласувани и невинаги точни (Венедиктов 2002: 25).

⁶ Вж. Възрожденска интелигенция 1988: 272.

На свой ред терминът *идиотизъм*⁷ за название на местните и дори индивидуалните говорни особености пък влиза в понятийната система на Партений Зографски и е префасониран от гръцки език – език, който книжовникът владее до съвършенство. В неговите книжовноезикови възгледи, „за да может да се составит еден общий писменный язык първо е потребно да излезат на яве сите местни наречия и идиотизми на языкот ни, върху които общийот язык имат да се зиздат“ (Партений Зографски 1858: 35). Същото становище, но облечено в различен термин, застъпва и Николай Палаузов. Паралелно с разпространеното понятие *наречие* за назоваване на местен говор, а също и на идиолекта, повлиян от родния диалект на даден книжовник, Палаузов използва като синонимен и термина *жаргон*. В своята статия „Няколко мисли заради българското правописание“ габровският книжовник разсъждава върху процесите на създаване на книжовния език и застава зад становището, че „никой от тях (книжовниците – бел. моя, М. М.) нема право свой жаргон (язык) да прикача другому. Ако сички писатели безотчетно последуват едному наречию, то това треба да ся отнесе на благоприятен случай кой покрайней мере сохрани грамотно единство в народат“ (Палаузов 1852: 122). Подобно на цялата редица книжовници от това поколение и той смята, че „грамматика не е в состояние да угождава на сички жаргони“ (Палаузов 1852: 122), т. е. всички регионални и индивидуални говорни особености, а трябва да е основана на правила, които се възприемат за общобългарски.

В унисон с възрожденските езикови процеси и филологически търсения на епохата формирането на диалектоложката научна терминология се оказва въпрос донякъде стихияен, донякъде интуитивен, изпълнен с вътрешни противоречия, отражение на противоречията между самите ѝ създатели и техните лични истории, за който обаче е характерен подчертан стремеж към използване на книжовни езикови средства (Николова 2003: 7, История 1989: 227 – 329). Изплувала като един от многобройните и разнопосочни въпроси на книжовноезиковото строителство от втората и третата четвърт на XIX век, диалектоложката проблематика очертава контурите на ново филологическо знание, реципрочно на осъзнатата нужда от задълбочено познаване на живия език. Знание, което изисква свои инструменти, свой специали-

⁷ Както е известно, думата *идиот* произлиза от гръцкото съществително *ἰδιώτης*, производно от *ἴδιος* – ‘свой, собствен; частен’. Първичното значение на *ἰδιώτης* е ‘частно лице’ като опозиция на този, който се занимава с обществените дела. Няма съмнение, че архимандрит Партений е познавал гръцкото значение, на което се е облегал при създаването на понятието.

зиран метаезик, в който наблюдаваните процеси и явления да бъдат положени и обяснени. Знание, в чийто контекст възрожденските опити за създаване на диалектоложкия терминологичен апарат и за въвеждане на диалектоложката понятийна система в научно обращение са свидетелство за развитието на интелектуализационните процеси в българския език, но и за ръста на българската филологическа мисъл от този период като неделима част от общия поток на европейските философски и филологически идеи на XIX век.

ЛИТЕРАТУРА

- Венедиктов 2002:** Венедиктов, Г. К. За съдбата на Венелиновата „Грамматика нынешнего болгарского наречия“. [Venediktov, G. K. Za sadbata na Venelinovata „Grammatika nyneshnego bolgarskogo narechiya“.] // Венелин, Ю. *Грамматика на днешното българско наречие*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, 22 – 38.
- Възрожденска интелигенция 1988:** *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. [Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya. Entsiklopediya.] Съст. Генчев, Н., и Кр. Даскалова. София: ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988.
- Иванова 2000:** Иванова, Д. Кой е авторът, който се крие зад инициалите Д. Г. М. в цариградското списание „Читалище“? [Ivanova, D. Koy e avtorat, koyto se krie zad initialsite D. G. M. v tsarigradskoto spisanie „Chitalishte“?] // Иванова, Д. *По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането*. Пловдив: Макрос, 2000, 81 – 87.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Ред. Георгиева, Е., Жерев, С., Станков, В. София: БАН, 1989.
- Мицкова 2020:** Мицкова, М. *Възрожденските представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те до 70-те години на XIX век*. [Mitskova, M. Vazrozhdenskite predstavi i kontseptsii za knizhoven ezik v predgovorite ot 20-te do 70-te godini na XIX vek.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020.
- Николова 2003:** Николова, Н. *Българката анатомична терминология през Възраждането*. [Nikolova, N. Balgarskata anatomichna terminologiya prez Vazrazhdaneto.] Шумен: Антос, 2003.
- Попова 1994:** Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX в.* [Popova, V. Balgarskata stilistika do 50-te godini na XX v.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. [Stoykov, St. Balgarska dialektologiya.] София: Изд. на БАН, 1993.

ИЗТОЧНИЦИ

Блъсков, Р. 1867: Блъсков, Р. *Жития святих за месец яннуария, преведени и натъкмени от Р. И. Блъскова, а напечатани задружно с Стефана Богданова-Бойдаш, Болградскаго Колониста. Книга първа*. [Blaskov, R. Zhitiya svyatih za mesyats yannuaria, prevedeni i natakmeni ot R. I. Blaskova, a napechyatani zadruzhno s Stefana Bogdanova-Boydash, Bolgradskago Kolonista. Kniga parva.] Букурещ. У народната книгопечатница К. Н. Радулеску, 1867.

Български книжици 1859: За езицити. [Za ezitsiti.] // *Български книжици. Повременно списание на Българската Книжнина. Част I, Януари 1859, Кн. II, 44 – 51.*

Геров 1852: Геров, Н. *Няколко мисли за Българский язык и за образованието у Българити*. [Gerov, N. Nyakolko misli za Blagarskiy yuzik i za obrazovaniето u Blagariti.] Цариград: Печатня Ц. Вестника, 1852.

Джинот 1852: Хаджиконстантинов-Джинот, Й. Ъ, Ж, ЪЖ летери български. [Hadzhikonstantinov-Dzhinot, Y. Ъ, Ж, ЪЖ leteri bolgarski.] // *Цариградски вестник*, II, № 82, 83, 84, 85, 19.04.1852 – 10.05.1852, 130.

Иванов 1871: Иванов. П. Язикословни размисления. [Ivanov. P. Yazikoslovni razmishleniya.] // *Македония*, V, № 38, 20.09.1871, 150.

Иванов 1872: Иванов. П. Българска граматика по македонското наречие от г-на Мачувски. [Ivanov. P. Balgarska gramatika po makedonskoto narechie ot g-na Machuvski.] // *Право*, VII, № 34, 30.10.1872, 3.

Кипиловски 1836: Кипиловски, Ан. 1836 февруари 25, Букурещ. Печатно обявление на Анастас Кипиловски за Руско-български-гръцки речник. [Kipilovski, An. 1836 fevruari 25, Bukuresht. Pechatno obyavlenie na Anastas Kipilovski za Rusko-balgarski-gratski rechnik.] // *Книга за книгите*. Съставители Лидия Василева, Митко Лачев, Надя Данова, Росица Кирилова, Румяна Радкова. София: АИ „Марин Дринов“, 2004, 430 – 432.

Княжески 1869: Княжески, З. Мнение за Българското Правописание (Заето от Летоструй). Вводител за в Българский книжевен язык. [Knyazheski, Z. Mnenie za Balgarskoto Pravopisanie (Zaeto ot

- Letostruy). Vvoditel za v Balgarskiy knizheven yazik.] // *Македония*, III, № 11, 8.02.1869, 43.
- Ковачев 1875а:** Ковачев, Й. Едно мнение върху общи език и правописание у нас, изискано от оценката на „Български Буквар“ в в. „Напредък“. [Kovachev, Y. Edno mnenie varhu obshti ezik i pravopisanie u nas, iziskano ot otsenkata na „Balgarski Bukvar“ v v. „Napredak“.] // *Ден*, I, № 16, 26.
- Кръстевич 1858:** Кръстевич, Г. Писма за някои си мъчности на Българското правописание от Гавриила Кръстьовича. Писмо I (15.04.1844). [Krastevich, G. Pisma za nyakoi si machnosti na Balgarskoto pravopisanie ot Gavriila Krastyovicha. Pismo I (15.04.1844).] // *Български книжици. Повременно списание на Българската Книжнина. Част II*, Август 1858, Кн. I, № 16, 312 – 339.
- Македония 1869:** Българската книжевност. [Balgarskata knizhevnost.] // *Македония*, IV, № 4, 25.11.1869, 12.
- Миркович 1870:** Миркович, Г. Нещо за българското правописание. [Mirkovich, G. Neshto za balgarskoto pravopisanie.] // *Читалище*, III, № 1, 30.10.1872, 176 – 178.
- Михайловски 1857:** Михайловски, Н. За новобългарския език. [Mihaylovski, N. Za novobalgarskiya ezik.] // *Цариградски вестник*, VII, № 330, 25.03.1857, 106 – 107; № 331, 1.06.1857, 111.
- Палаузов 1852:** Палаузов, Н. Няколко мисли заради българското правописание. Продолжение от число 80. [Palauzov, N. Nyakolko misli zaradi bolgarskoto pravopisanie. Prodolzhenie ot chislo 80.] // *Цариградски вестник*, V, № 81, 12.04.1852, 122.
- Партений Зографски 1858:** Партений Зографски. Мисли за българскиот език. [Parteniy Zografski. Misli za bolgarskiot yazik.] – В: *Български книжици. Част I*, Януари 1858, Кн. I, 35 – 42.
- Шапкарев 1868:** Шапкарев, К. *Голяма българска читанка или втората част на Българският буквар на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един македонец са издават от Андрея Анастасова, ресенеца.* [Shapkarev, K. Golyama balgarska chitanka ili vtorata chyast na Balgarskiyt bukvar na narechie po-vrazumitelno za makedonskite balgari. Naredil Edin makedonets sa izdavav ot Andreyana Anastasova, resenetsa.] Цариград: Печатницата на в. „Македония“, 1868.
- Шафарик 1843:** Шафарик, П. *Славянское народописание составленное П. И. Шафарика.* [Shafarik, P. Slavyanskoe narodopisanie sostavlennoe P. I. Shafarika.] Перевод с Чешского И. Бодярскаго. (С картою). Москва: В Университетской Типографии, 1843.

Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука). [Balgarskiy yazik. Nauka za zvukovete (Yedin opit nad taz nauka).] // *Читалище*, III, № 11, 31.08.1873, 1010 – 1034.